

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА В КОНТЕКСТІ ПОРУШЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ЗІ ЗНИЖЕНИМ РІВНЕМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядаються поняття й види агресії, методики її корекції для оптимізації комунікативної діяльності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком.

Ключові слова: агресія, порушення комунікативної діяльності, діти зі зниженим інтелектуальним розвитком.

Е.И. Проскурняк

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ НАРУШЕНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ СО СНИЖЕННЫМ УРОВНЕМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются понятие и виды агрессии, методики ее коррекции для оптимизации коммуникативной деятельности со сниженным интеллектуальным развитием

Ключевые слова: агрессия, нарушения коммуникативной деятельности, дети со сниженным интеллектуальным развитием.

O.I. Proskurnyak

AGGRESSIVE CONDUCT IS IN CONTEXT OF VIOLATION OF COMMUNICATIVE ACTIVITY OF CHILDREN WITH MIONECTIC INTELLECTUAL DEVELOPMENT

In this article the concept and kinds of aggression are considered methods of its correction for the optimization of the communicative activities of children with the decreased intellectual possibilities are made out.

Key words: aggression, violation of the communicative activities of children with the decreased intellectual possibilities.

Розвиток оптимальної комунікативної діяльності є неодмінною умовою успішної інтеграції дітей зі зниженими інтелектуальними можливостями в соціум. Однак певні порушення розвитку серед яких є агресивна поведінка, значно ускладнюють цей процес.

Проблемі вивчення та корекції агресивної поведінки приділяли увагу такі вітчизняні та зарубіжні учені як А. Александров, В. Астапов, Т. Болєєв, В. Петров, И. Фурманов, Л. Токарська, С. Масленнікова, І. Йокубаускайте, Т. Янданова та ін. У спеціальній психології механізмам агресивності дітей з емоційно-вольовими порушеннями приділяли увагу С. Морозов, О. Нікольська, О. Шаповалова, легким

розумовим недорозвиненням та затримкою психічного розвитку – Є. Стребельова, П. Артемова, Г. Грибанова, Г. Карпова, Л. Шипіцина, Д. Ісаєв, Г. Ушаков та ін. Незважаючи на численні дослідження, не вирішеною залишається є проблема виникнення та корекції проявів агресивності у комунікативній діяльності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком.

Метою статті є аналіз агресивної поведінки в контексті порушень комунікативного розвитку дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком, визначення методів її корекції.

Збільшення чисельності дітей зі зниженим інтелектуальним розвитком з агресивними проявами поведінки викликано сумацією таких факторів:

- низьким рівнем соціальних умов життя дітей;
- кризою сімейного виховання;
- недостатньою увагою школи до нервово-психічного стану дітей;
- кіноіндустрією, засобами масової інформації, які регулярно пропагують культ насилля [3].

Підґрунтям для виникнення агресії як порушення комунікативної діяльності є страх і тривожність.

Агресія – деструктивна поведінка, яка суперечить нормам і правилам поведінки в суспільстві, спричиняє фізичні пошкодження або психологічний дискомфорт (негативні хвилювання, стан напруження, страху).

Агресивна поведінка є однією з форм порушення комунікативної діяльності у відповідь на різні неприємні у фізичному і психічному сенсі життєві ситуації, які викликають стрес, фрустрацію тощо.

Агресія може бути:

- 1) засобом досягнення певної мети;
- 2) засобом психологічного розвантаження;
- 3) засобом задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні.

У дітей зі зниженим розумовим розвитком агресивні дії зазвичай пов'язані з жорстоким ставленням дорослих, однолітків. Водночас такі дії на ранніх етапах розвитку слід розглядати як прояви природної агресивності – необхідного механізму самозахисту.

Агресивні дії можна спостерігати в дитини з раннього віку. У перші роки життя агресія виявляється в імпульсивних проявах упертості, які невіддільні керуванню зі сторони дорослих. Хоча такі реакції неприємні для оточуючих, вони не є патологічними. Така поведінка часто пов'язана з пізнанням дитиною оточуючого середовища, викликана почуттям дискомфорту і завдає шкоди оточуючим. Пізніше, в дошкільному віці, на перший план виходять конфлікти і сварки з однолітками. Спалахи агресії стають цілеспрямованішими. Це пов'язано з притаманними для цього віку механізмами адаптації, а саме: з процесами «збудження» та «гальмування» (за Е. Еріксоном). У подальшому дитина поступово вчиться контролювати власні агресивні імпульси, висловлювати їх у припустимих формах [1].

Досягнення позитивних змін у комунікативній діяльності в певному напрямі є завданням корекції проявів агресії.

Для правильного визначення методик корекції агресивності необхідно бути об'єктивним. Пропонується орієнтація на зовнішні прояви: емоційні реакції, висловлювання, жести, фізіологічні прояви (тахікардія, почервоніння шкіри тощо), рухові реакції, симптоми (головокружіння, спазми тощо), думки, певні дії. Поведінкові прояви мають фіксуватися максимально об'єктивно та систематично, слід комплексно оцінювати поведінку.

Необхідно проводити функціональний аналіз комунікативної діяльності дитини зі зниженим розумовим розвитком. Поведінкова оцінка здійснюється на першій зустрічі, а потім – для оцінки ефективності роботи з метою змінення тактики поведінки. Вона може реалізуватися у формі заповнення таблиці з трьома колонками, кожна з яких має відповідний зміст:

- 1) стимули і ситуації (які сприяли виникненню агресивної поведінки);
- 2) комунікативні реакції особистості (як реагувала особистість);
- 3) результати і наслідки реакцій (що відбувалося відразу після певної поведінки).

Комунікативну діяльність оцінюють зазвичай в інтерв'ю з дитиною та людьми з її найближчого оточення. Для аналізу комунікативних реакцій можна використовувати щоденник самоспостереження дитини, отримання інформації від

інших спеціалістів, організацію рольових ігор тощо. Як доповнення можуть використовуватися медична інформація, результати анкетування, тестування, експертні оцінки.

Пропонується оцінювати агресивну поведінку в різних соціальних системах і життя особистості в цілому, тобто дотримувати системності. Важливо зрозуміти, яким чином агресивні реакції заважають комунікативній діяльності в родині, групі однолітків, навчальній групі. Необхідно оцінювати те, як ці системи підтримують дисфункціональну комунікативну діяльність. При цьому важливого значення набуває визначення, яку користь має дитина з обмеженими можливостями від агресивної поведінки. У результаті аналізу поведінки формуються завдання допомоги, а також засоби контролю її ефективності. Слід намагатися активно співпрацювати з дитиною (підлітком) та її найближчим соціальним оточенням.

Сучасні педагоги і психологи розробили методичні рекомендації щодо доцільної поведінки з дітьми та підлітками зі зниженим інтелектуальним розвитком, що мають порушення комунікативної діяльності з проявами агресії.

1. Спокійне ставлення в разі незначної агресії (наприклад, агресивні спалахи, коли дитина не отримує бажане). Така агресія притаманна тим дітям, які намагаються привернути до себе увагу. Якщо агресія виявляється в допустимих межах, вона не потребує спеціальної корекції. У тих випадках, коли агресію можна пояснити і вона не загрожує оточуючим, можна використовувати такі стратегії:

- повне ігнорування реакцій дитини, підлітка – ефективний засіб припинення негативної поведінки;
- проникнення почуттями дитини («Я розумію, що тебе ображає...»);
- переключення уваги, пропонування завдань (наприклад: «Будь ласка, допоможи мені»);
- позитивне трактування поведінки («Ти лютуєш, тому що стомився»)

2. Слід оцінювати поведінку, а не її особистість. Критичні зауваження, особливо емоційні, викликають роздратування, протест, віддаляють від вирішення проблеми, посилюють агресію. Необхідно обговорювати негативні вчинки, не

згадуючи минулих образ. Головне – продемонструвати дитині, що агресія найбільше шкодить їй самій, а також окреслити шляхи конструктивного вирішення проблемних ситуацій.

3. Мати з дитиною зворотний зв'язок. Для цього використовують прийоми:

- констатація факту «Ти поводишся агресивно»;
- констатуюче запитання «Ти лютуєш?» розкриття мотивів агресивної поведінки («Ти намагаєшся мене образити?», «Бажаєш продемонструвати власну силу?»)
- виявлення власних почуттів до небажаної поведінки оточуючих («Мені не подобається, коли зі мною так розмовляють», «Я гніваюся, коли на мене голосно кричать»);
- апеляція до вимог «Ми ж з тобою домовлялися!»

4. Спеціалістам і батькам необхідно контролювати власні негативні емоції в ситуаціях взаємодії з дітьми з особливими потребами, що мають прояви агресії. Коли дитина або підліток зі зниженими інтелектуальними можливостями демонструють агресивну поведінку, це викликає сильні негативні емоції – роздратування, гнів, страх, безпорадність. Необхідно визначити природність цих негативних хвилювань, зрозуміти характер, силу почуттів дитини. Якщо дорослі (спеціалісти або батьки) не підтримують агресивної поведінки дитини, налагоджують з нею добрі стосунки і демонструють, як слід взаємодіяти з агресивною людиною, то вони водночас нейтралізують негативні прояви в дитини. Типово недоцільним, що збільшує прояви агресії у дітей з боку дорослих, є: змінення тону на той, що загрожує; демонстрування влади («Головний поки тут я», «Буде так, як скажу»); крик; агресивні пози і жести; посмішки, сарказм, передражнювання; застосування фізичної сили; втручання в конфлікт сторонніх людей; наполягання на власній правоті; нотації, «читання моралі»; покарання або загроза покарання»; узагальнення типу: «Ви всі однакові», «Ти як завжди», «Ти ніколи не...»; порівняння дитини з іншими не на її користь; натякання на неповноцінність дитини; команди, жорсткі вимоги.

Деякі з цих реакцій можуть зупинити дитину на короткий час, але можливий негативний ефект від такої поведінки дорослого завдає великої шкоди.

5. Намагатися зменшити ситуативне напруження, уникати загострення конфлікту.

Як відомо, дитині, особливо підліткові, складно визнати провину, вони боляче сприймають публічну негативну оцінку. Діти та підлітки намагаються будь-яким чином запобігти цьому. Психологи довели, що негативний «ярлик» погіршує психічний стан дитини, стає «стимулятором» до агресивної поведінки.

Для збереження позитивної репутації дитини доцільно:

- публічно мінімізувати провину дитини: «Ти себе, мабуть, погано почуваш», «Ти навмисно нікого не хотів образити», але наодинці висловити істину;
- не вимагати повного підкорення;
- запропонувати дитині чи підліткові компроміс, договір зі взаємними поступками.

Аналізувати поведінку на момент прояву агресії не слід, це необхідно зробити, коли дитина заспокоїться. Однак зауважимо, що поведінку обговорити необхідно спочатку без свідків, наодинці. Лише потім можна обговорювати це з групою або в сім'ї (в разі необхідності). Слід підкреслити, що важливо обговорити негативні наслідки агресивної поведінки для самої дитини.

Важливою умовою в набутті навичок комунікативної діяльності, «контролювання» агресії є демонстрування моделей неагресивної поведінки. Поведінка спеціаліста, яка ілюструє зразок конструктивної поведінки, спрямованої на зниження напруження, передбачає застосування певних прийомів:

- нерефлексивне слухання (це слухання без аналізу (рефлексії), яке надає можливість висловлюватися);
- пауза, яка дозволяє дитині заспокоїтися;
- навіювання спокою невербальними засобами;
- з'ясування ситуації за допомогою питань;
- визнання почуттів дитини.

Діти з особливими потребами досить швидко переймають неагресивні моделі поведінки. Головна умова – відвертість спеціаліста, відповідність його невербальних реакцій вербальним.

Психолого-педагогічний вплив на агресивну поведінку може спрямовуватися на:

- послаблення або усунення агресивної поведінки;
- розвиток здатності розуміти власні відчуття;
- зменшення емоційних реакцій (наприклад, тривоги), які сприяють виникненню агресивності;
- формування навичок адекватного реагування на гнів;
- розвиток можливості до релаксації;
- розвиток здатності до самоствердження;
- розвиток соціальних навичок (наприклад, конструктивного вирішення конфліктів).

Одним зі способів набуття навичок комунікативної діяльності корекції є виховання, яке має ґрунтуватися на мотиваційній сфері дитини, спонукаючи її поводитись відповідно до прийнятих у соціумі моральних норм. Тобто корекційне виховання спрямоване на те, щоб уможливити виконання соціальних норм дитиною, сприяти власному дотриманню позитивних норм поведінки.

Як уже відзначається, порушення в комунікативній діяльності, зокрема агресивна поведінка, супроводжується негативними емоціями, особливо гнівом, тривогою, страхом. Існують два засоби корекції негативних емоційних станів – зменшення їхньої сили (наприклад, за допомогою методики систематичної десенсибілізації) і формування альтернативних реакцій (наприклад, у формі тренінгу релаксації або впевненості). Якщо в дитини зі зниженим розумовим розвитком в процесі поведінкового аналізу виявляються специфічні тривоги або фобії, доцільно використовувати систематичну десенсибілізацію як методику індивідуальної корекції агресивності, основою якої є страх.

Систематична десенсибілізація передбачає ієрархізацію і навчання релаксації. У процесі корекції складних соціальних страхів, що зумовлюють невпевнену поведінку, дитині пропонують пригадати, відібрати та розтасувати відповідно до «складності» різні соціальні ситуації, які викликають поведінкові ускладнення, тобто ієрархізувати їх [2].

Іншим варіантом методики є контактна десенсибілізація, яка частіше застосовується в роботі з дітьми з особливими потребами. У цьому разі складається список ситуацій, які є неприємними, ранжуються вони згідно зі значимістю. Але ситуації моделюються та проробляються людиною, яка не має аналогічних проблем, потім – дітьми сумісно зі спеціалістом.

Поширеною також є методика емотивного уявлення, яка застосовується як в індивідуальній, так і в груповій корекції агресивності. Використовують образ улюбленого героя дитини. В цьому образі дитина поступово зіштовхується з різними ситуаціями та долає їх. Методика має такі етапи:

- складання ієрархії ситуацій і об'єктів, які викликають негативні відчуття;
- виявлення героя, з яким дитина готова себе ідентифікувати;
- уявлення складної життєвої ситуації (спільно з героєм);
- вирішення ситуації в образі героя.

Як тільки дитина демонструє спокійну, впевнену поведінку, починають проробляти наступну ситуацію зі списку. Потім дитину стимулюють до такої (доцільної) поведінки в реальному житті.

Розглянуті методики, що спрямовані на зменшення агресивних реакцій з метою формування навичок комунікативної діяльності, комунікативного контролю, добре поєднуються з ігровою терапією, творчою самореалізацією (малювання, театралізація), гештальт-техніками.

Важливе місце в зменшенні проявів агресивності відводиться методу саморегуляції, який рекомендується застосовувати при всіх проявах комунікативної діяльності. Він розглядається як важлива складова психолого-педагогічного впливу, але застосовується частіше у підлітків з розумовим недорозвиненням, тому що внаслідок розвитку пізнавальних можливостей дітей зі зниженим інтелектом на ранніх етапах розвитку цей метод виявляється неефективним.

Крім емоційних проблем саморегуляції, причинами розладів комунікативної діяльності можуть бути порушення в когнітивних процесах, таких як сприйняття, висновки, настанови, інтерпретації тощо. При зміні їх змісту можна очікувати

і зміни в емоційній, поведінковій сферах, що має назву когнітивного переструктурування.

Першим прийомом когнітивного переструктурування є звернення уваги на протиріччя в судженнях дитини, а також ідентифікація і корекція думок. Наприклад, агресивна поведінка часто супроводжується негативними настановами, такими як: «Я погана. Мене не можна любити. Всі мене ненавидять». При цьому факти й оцінки оточуючих є протилежними думкам дитини про себе. Важливо, щоб дитина сама проаналізувала власну поведінку та дійшла висновку щодо неадекватності «дезадаптивних думок».

Другим важливим прийомом когнітивного переструктурування є позитивна інтерпретація. При цьому в дитини (підлітка) з особливими потребами формуються навички позитивної інтерпретації як подій, так і дій оточуючих.

На практиці широко застосовуються методи «згашення» агресивної поведінки, які частіше використовуються при фізичній і вербальній агресивності. До них належать тайм-аут, використання негативних наслідків.

Тайм-аут – процедура, яку часто рекомендують використовувати з агресивними або гіперактивними дітьми. При цьому дитину вилучають із ситуації, в якій негативна поведінка може набути підкріплення.

Методика використання «негативних наслідків» пропонує обмеження дитини підкріплюючими стимулами в тому разі, коли вона демонструє негативну поведінку. Підкріплюючими стимулами можуть бути улюблені заняття, вільний час, подарунки, ласощі, похвала оточуючих. Іншим варіантом реакції є негативна реакція оточуючих на агресивну поведінку дитини – осудження, зауваження тощо.

Широко використовується в груповій та індивідуальній корекції агресивної поведінки позитивне підкріплення. Підкріплення приводить до позитивних результатів, якщо воно індивідуально значиме, застосовується систематично одразу ж за бажаною поведінкою, має чіткий зв'язок між цією поведінкою та стимулом, що використовується. Підкріплення можна здійснювати реальними стимулами та опосередковано – за допомогою жестів. Позитивне і негативне

підкріплення підвищують імовірність виникнення реакцій. Позитивні стимули передбачають «виникнення», а негативні – «знищення».

Метод підкріплення – цілеспрямоване застосування з метою посилення адаптативних видів комунікативної діяльності та нейтралізації негативних.

Підкріплюючі стимули співвідносяться з трьома важливими сферами:

- взаємодії (стосунків);
- хвилювань;
- дій, які підвищують самооцінку за допомогою адекватності та компетентності (творчість, успіх, улюблене заняття тощо).

Стосовно методик роботи з дітьми та підлітками зі зниженим інтелектуальним розвитком, що мають порушення комунікативної діяльності у вигляді агресії оптимальними є розробки Б. Скіннера: різні види підкріплення за доцільну поведінку. Наприклад, система набору жетонів, які можна обмінювати на приємні для дітей речі. Широко використовуються навчання на моделях – процес формування нових навичок поведінки через копіювання доцільних зразків поведінки. Воно містить механізми демонстрації і копіювання привабливої моделі, ця методика є також ефективною для корекції асоціальної поведінки.

Отже, в груповій корекції агресивності можуть використовуватися методи, які підкріплюються різними організаційними формами: бесідами, схваленням, рольовими іграми, дорученнями, тренінгами, тренуванням.

Метою роботи з дітьми та підлітками зі зниженим інтелектуальним розвитком, що мають порушення в комунікативній діяльності у вигляді агресії, є налагодження міжособистісних стосунків, емоційне відреагування конфліктів з дезактуалізацією загрозуючого образу засобами їх зображення в грі або казці. Головна мета групової роботи з агресивними дітьми та підлітками – зниження рівня агресивності завдяки набуттю навичок конструктивної комунікативної діяльності.

Якщо в дитини з особливими потребами є труднощі уявлення або вербалізації подій, у малюка можна відтворити ситуацію за допомогою гри, у старших дітей – за допомогою малюнків. Необхідно, щоб дитина була здатна критикувати власні неконструктивні дії.

Ще однією методикою зменшення проявів агресії є «незакінчені історії». Спеціаліст розповідає історію, фінал якої має придумати дитина. Історії мають певний конфлікт, будуються таким чином, що немає чітко визначеного вирішення ситуації, а можливий широкий діапазон реакцій. У разі необхідності, дитині задають запитання, які допомагають визначитися з рішенням. На наступному етапі дитину навчають виявляти власні негативні емоції у формі адекватного «Я-висловлювання». Сенс цього засобу в тому, щоб передати опонентові своє ставлення до предмета суперечки без будь-яких обвинувачень, але так, щоб він змінив власну позицію. В одному висловлюванні необхідно визначити: подію, яка є предметом суперечки (слід описати ситуацію, яка призвела до виникнення конфлікту); власну реакцію на цю подію (слід висловитися, яке враження викликає подія, але у висловлюваннях необхідно уникати хамства та агресії стосовно опонента; дитині слід пояснити, що вона може виявляти негативні почуття, але в допустимій формі); визначити оптимальний вихід зі складної ситуації.

У корекційній роботі з дітьми та підлітками зі зниженим інтелектуальним розвитком, спрямованій на зменшення агресивних проявів великого значення набувають проєктивні методики. Малювання надає можливості для невербального передавання почуттів, допомагає «виплеснути» емоції на папір, надати волю фантазії. Намальоване – певною мірою здійснене. Відомо, що малювання – не тільки невербальний засіб комунікації, але й засіб розвитку дитини, оскільки допомагає розібратися у власних відчуттях. Перед початком роботи дитину слід обов'язково попередити, що важливим є факт малювання, а не якість малюнків вони оцінюватимуть. Можливі два варіанти роботи з малюнком: у кабінеті в спеціаліста або вдома як домашнє завдання. Спочатку дитині пропонують описати ситуацію, де вона була агресивною, а потім на малюнку зобразити, як можна конструктивно вирішити конфлікт.

Через малювання легко перейти до інших видів корекційного впливу.

Таким чином, корекція агресивних форм поведінки з метою оптимізації комунікативної діяльності дітей з обмеженими розумовими можливостями має широкий арсенал методик:

- через гру (здебільшого використовується з дітьми молодшого віку); через ізолювання з оточення і поміщення в корегуючу групу (якщо доведений зв'язок між агресивною поведінкою та найближчим соціальним оточенням);
- через творче самовизначення (малювання, конструювання, заняття музикою, іншими видами творчої діяльності);
- через сублимацію агресії в соціально допустимій діяльності, наприклад, у спорті (але небажані дуже агресивні види спорту, наприклад, бокс);
- через участь у тренінговій групі з метою формування навичок конструктивної взаємодії і адаптивної поведінки;
- корекція агресивної поведінки за допомогою методик поведінкової корекції.

Отже, зменшення агресивних порушень у комунікативній діяльності в дітей і підлітків зі зниженим інтелектуальним розвитком може реалізовуватися за допомогою багатьох методів та форм. Перспективою подальшого дослідження є розробка та впровадження програми формування комунікативної діяльності в учнів допоміжних шкіл.

Список літератури

1. Болев Т.К. Формирование готовности учителя к деятельности по профилактике аутоагрессии учащихся: автореф. дис. д-ра пед. наук / Т.К. Болев. – М., 2004 – 36 с.
2. Ромек В.Г. Поведенческая психотерапия. – М.: Академия, 2002. – 192 с.
3. Токарская Л.В. Психологические особенности агрессивности детей и подростков с умеренной и тяжелой умственной отсталостью / Л.В. Токарская. – дис.. канд. психол. наук. – Урал. гос. ун-т, 2008. – 20 с.